

М.М. Наумчук, Н.О. Будна

**РОЗВИТОК
ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

Посібник для вчителів

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 81.2Укр-922
Н34

Рецензенти:

Гузар О.В., завідувач кафедри рідної мови та методики її викладання Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат філологічних наук, доцент;

Сум І.М., інспектор–методист Тернопільського міського управління освіти

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина даного видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

Н34 Наумчук М.М., Будна Н.О.

Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів:

Посібник для вчителів. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2001.— 64 с.

ISBN 966-7924-27-0

Даний посібник містить загальні положення методики розвитку мовлення молодших школярів, пропонує систему мовленнєвих вправ, спрямованих на формування в учнів мовленнєвих умінь і навичок, з'ясовує методику роботи над різними формами, типами, стилями мовлення, рекомендує орієнтовні зразки уроків розвитку зв'язного мовлення.

Посібник адресований методистам, вчителям початкових класів, студентам, усім, хто цікавиться проблемами розвитку мовлення дітей молодшого шкільного віку.

ББК 81.2Укр-922

ISBN 966-7924-27-0

© Наумчук М.М., Будна Н.О., 2001

© Навчальна книга — Богдан,
макет, художнє оформлення, 2001

Стилі мовлення та їх особливості

З 3 класу 4-річної початкової школи починається робота з розмежування наукового, ділового, художнього стилів. На основі зіставлення, порівняння, аналізу діти вчать розпізнавати стилі мовлення, добирати мовні засоби для передачі своїх думок відповідно до того чи іншого стилю. Доцільно використовувати конкретні приклади, які допоможуть учням усвідомити особливості різноманітних стилів мовлення.

1) Емоційно-образне мовлення (художній стиль).

Недаремно місяць зветься жовтнем: золото розлите по лісах, парках і вулицях. Яскраво світить сонце, в небі така блакить, що очей не одірвати, і на цьому фоні жовте листя і темно-коричневі стовбури дерев. Хочеться помовчати, вбираючи в себе красу природи, з'являється якась задумливість, споглядальність (Є. Чак).

2) Науковий стиль (уривок із книги).

Альбатроси — вічні мандрівники, які здійснюють подорожі навколо земної кулі. Лише на час виведення пташенят вони повертаються на свої острови в морях Південної півкулі. Живуть ці птахи парами. Живляться рибою, морськими ракоподібними, а деякі й кальмарами.

У повітрі вони проводять більшу частину життя. Розмах крил сягає 3–4 метрів. Альбатроси можуть літати зі швидкістю 20 км за годину кілька діб підряд. Однак без вітру їм літати важко. Корм розшуковують, літаючи над бурхливим морем. Альбатроси в штиль над морем — невдовзі настане вітряна погода (І. Заянчковський).

3) Ділове мовлення (відповідь учня).

Слова “красивий” і “краса” відносяться до різних частин мови. Щоб переконатись у цьому, я зіставив запитання, на які відповідає кожне зі слів. Слово “красивий” відповідає на запитання “який?”, а “краса” — на запитання “що?”.

Склавши речення з цими словами, я визначив, якими членами речення вони виступають: *Нас приваблює красивий осінній ліс. Краса осіннього лісу сповнена веселкового розмаїття фарб.*

У першому реченні слово “красивий” відповідає на запитання “який?” і пов’язане зі словом “ліс”, виступає в реченні другорядним членом. У другому реченні слово “краса” відповідає на запитання “що?”, виступає головним членом речення і пов’язане зі словом “сповнена”.

Я зробив висновок, що слово “красивий” — прикметник, а слово “краса” — іменник.

Зразки ділового, наукового та художнього стилю можна аналізувати на уроках читання, оскільки тексти, вміщені в підручниках, багаті стильовими

різновидностями. Вірші, оповідання, описи є зразками художнього стилю, науково—пізнавальні статті — прикладом наукового стилю.

З науковим стилем діти зустрічаються на уроках математики, природознавства. Бесіди за прочитаним, на основі спостережень, перекази на уроках читання та інших уроках дають учням практичні вміння у використанні різноманітних стилістичних ресурсів мови.

На уроках української мови доцільно опрацьовувати функціональні стилі через з'ясування завдань кожного стилю зокрема, добір і аналіз текстів з визначенням найхарактерніших мовних засобів, залучення учнів до самостійного складання текстів певного стилю і призначення. Щоб ефективно донести до свідомості дітей поняття про стилістичну диференціацію рідної мови, доцільно використати таблицю *“Про одне й те саме по-різному”*. Зміст таблиці має бути доступним, зрозумілим, цікавим і близьким життєвому досвіду дітей. Наприклад, вчитель звертається до класу:

— Уявімо собі, що ми ведемо мову про школу. Прочитайте оголошення:

ОГОЛОШЕННЯ

Свято відкриття нової школи відбудеться 31 серпня о 10 годині. На урочини запрошуються учні, вчителі, батьки, будівельники і всі бажаючі.

Дирекція

— А ось як написав про школу поет:

*Я люблю рум'яну осінь,
Над садами чисту просінь,
Молотарки спів у полі,
Перший дзвоник в нашій школі,
Що нас кличе, мов зоря,
До книжок, до букваря.
Я нарву найкращих квіток,
Купчаків, жоржин, леліток,
Принесу з рососою в клас,
Де стрічає вчитель нас.
І віддам букет барвистий,
Де блищить роса намистом,
А одного купчика
Приладнаю до дзвінка.
Ой дзвіночки срібляні,
Добре вчитися мені.*

(М. Стельмах).

Поняття “школа” в енциклопедії визначено так: “Школа — навчально-виховний заклад для навчання і виховання дітей, молоді та дорослих. Вона відіграє велику роль у розвитку суспільства, в житті окремих людей, прилучаючи нові покоління до духовної культури, озброюючи учнів необхідними знаннями, вміннями і навичками.”

У процесі бесіди вчителя з класом учні зроблять висновок, що в усіх трьох випадках йдеться про школу. Перший текст написаний у *діловому стилі*. Другий текст належить до *художнього*, а третій — до *наукового стилів*.

У *першому* тексті конкретно й стисло повідомляється про предмет, у *другому* — живописно змальовано предмет, а в *третьому* — чітко перелічено основні ознаки предмета. *Спільною рисою* усіх трьох текстів є те, що в них йдеться про школу. Тексти відрізняються *метою* висловлювання. *Перший* подає точні відомості про початок свята усім, хто прочитає оголошення. *Другий* текст висловлює думку автора про школу, розкриває його почуття до вчителя, і робить це так живописно, що ми уявляємо фарби осені, чуємо її звуки, бачимо картину свята “Першого дзвоника”. Разом з автором милуємося краплинками роси, мов намистом, і переїмаємося радістю від пізнання чогось нового.

Порівняльний аналіз наведених текстів допоможе зробити висновок про те, що, залежно від мети та умов спілкування, про одне й те саме явище, подію, предмет можна сказати по-різному завдяки мовним засобам.

Типи текстів та їх характеристика

Програмні вимоги до знань і вмінь учнів із розвитку мовлення упродовж навчального року передбачають вміння розрізнити основні типи текстів: *розповідь, опис, міркування*.

У ході підготовки учнів до виконання мовленнєвих вправ учитель, а відтак і учні, повинні зосередити увагу на особливостях кожного типу тексту.

У **тексті-розповіді** йдеться про послідовні події, пов’язані між собою.

Текст-розповідь близький до оповідання як літературно-художнього жанру. У такому тексті бувають дійові особи, діалоги між ними. Основна увага зосереджена на фактах, подіях, тому в тексті багато дієслів та іменників. У текстах-розповідях можуть бути елементи опису природи, портрети. Загальне питання, на яке відповідає такий текст, — що відбулося? (що відбувається?). Наприклад:

Ведмеже сімейство

На осяяну сонцем лісову галявину вивела ведмедиця своїх маленьких ведмежат. Туляться вони до матері. Лячно їм у величезному лісі: лише недавно

вибралися з теплого барлога. Прислухаються ведмежата, як шумить вітер у верхівці дерев, як пересвистується і співає невидиме птаство, а на висохлій сосновій верхівці дятел вистукує барабанний дріб. Буде малеча звикати тепер до рідного лісу, гратися й качатися на м'яких купинах, лазити по деревах.

(За І. Соколовим–Микитовим).

Текст–опис не має сюжету, відсутні в ньому події та дійові особи. Тут зображуються картини природи, окремі предмети, явища, дії, процеси, вказуються їхні ознаки, внутрішній зміст, складові частини, найбільш помітні деталі тощо. Опис може бути художнім, діловим, науковим.

Для *ділового опису* характерні послідовність викладу, відповідність фактам, ознакам, об'єктивність. *Мета* його — дати точне уявлення про предмет чи явище, повідомити перевірені фактичні дані. Діловий опис позбавлений емоційності, образності, жвавості.

Художній опис — це образний опис. Він має вплив на уяву людини, на світ її почуттів, образних асоціацій. До цього типу тексту можна поставити загальне питання який? (яка?, яке?).

Науковий опис вимагає високої точності викладу думки. За способами її викладу він наближається до ділового опису.

Мова текстів–описів багата на прикметники, образи–порівняння, епітети.

Роботу над текстами–описами необхідно розпочинати зі спостереження над загадками–описами. Адже в народних загадках предмет не називається, а даються лише його характерні ознаки, за якими можна відгадати, про кого або про що йдеться. На прикладі загадок легко й цікаво навчити учнів влучності вибору мовного матеріалу.

Для *тексту–опису* характерна (але не обов'язкова) наявність трьох частин: у першій передається загальне враження від предмета чи явища, що описується, іноді тут лише називається, вказується предмет опису; в другій частині подається опис частин, деталей, окремих ознак; у третій — підбиваються підсумки, робиться узагальнення, висновок.

Описувати можна все, що бачимо довкола себе, з чим зустрічаємося у житті. Описом ми користуємося для того, щоб людина, до якої звертаємося, впізнала те, про що (про кого) ми говоримо.

Наводимо фрагмент уроку на тему “**Опис тварини**”.

Загальні рекомендації. Опис тварини містить ті ж композиційні частини, що й будь–який інший опис: 1) називається предмет опису (в даному випадку — тварина); 2) чітко передаються ознаки та їх деталі; 3) робиться загальний висновок. Особливість такого опису полягає в тому, що до нього входить розповідь про поведки тварин, згадуються улюблені ігри, заняття, ставлення

до людини і т.д., тому в описах у таких випадках бувають елементи розповіді, характеристики, проте вони відіграють допоміжну роль.

Мета уроку: шляхом аналізу відповідних текстів показати дітям особливості опису тварин, вчити їх складати такі описи.

Орієнтовний хід уроку

Під час підготовки до даного уроку можна запропонувати учням звернути увагу на зовнішній вигляд будь-якої тварини, поспостерігати за її поведками, скласти усний опис тварини. А також прочитати книгу Є. Чарушина “У нашому дворі” чи будь-яку іншу, де вміщено опис цуценяти.

На початку уроку проводиться повторення про структуру тексту взагалі, його будову, про різницю між науковим і діловим описами. Далі пропонується бесіда, в ході якої учні згадують описи тварин, з якими вони зустрічалися в художніх творах. Орієнтовні запитання і завдання для бесіди:

1. Які оповідання про тварин ви читали? Як потрібно ставитися до тварин? Як до тварин ставляться герої оповідань? Якими вам запам’ятались чотириногі герої прочитаних творів? Спробуйте їх описати (усно).

2. Прочитайте уривки з оповідань, в яких описується зовнішній вигляд собачки. Знайдіть слова та словосполучення, використані авторами, щоб передати масть, розмір тварини. Як автор описує її очі, вуха, тулуб, хвіст і т. д.? Що розповідається про поведки собачки? Як проявляється ставлення автора до тварини?

3. Робота за ілюстрацією.

— Хто зображений на малюнку? Це доросла тварина чи цуценя? Якого кольору у нього шерсть? А на кінчиках лапок? Які у цуценяти вушка, хвостик, очі? Як ви гадаєте, чому на малюнку зображений м’ячик? Які почуття виникли у вас, коли ви дивилися на зображене?

4. Колективне складання тексту–опису за малюнком і опорними словами.

— Прочитайте на дошці слова і вирази. Вони допоможуть вам описати цуценя, зображене на малюнку: *маленьке, пухнасте, веселе, ласкаве, Зоринка, Світлячок, Радик, В’юнок, руденьке, картате, сіреньке, волохате, в крапінки, білі пістрявки, лапки м’якенькі, барвисті шкарпетки, хвостик, мов пухнаста кулька, веселі промінчики, карі очі, трикутні вушка, забавляється м’ячиком ...*

Далі вчитель ставить запитання, відповідаючи на які, діти описують цуценя. Кілька учнів роблять усні описи, вчитель аналізує, акцентуючи увагу на найбільш цікавих, логічних, влучних описах із точки зору змістової, структурної характеристики та добору мовних засобів.

5. Самостійний запис тексту–опису учнями на основі попередньої орфографічної підготовки.

6. Прослуховування зразка тексту–опису та його аналіз.

4 КЛАС

УРОК 1. Твір–опис за зоровою опорою та уявою “Барви осені”

Мета. Навчати учнів на основі спостереження та аналізу побаченого складати твори; збагачувати мовлення школярів; виховувати любов до рідної землі, до всього живого, берегти природу.

Обладнання: тематичні малюнки про осінь, репродукції картин, осінні листя.

Хід уроку

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань.

Бесіда з опорою на знання учнів.

— Пригадайте пройдені на минулих уроках теми.

— Які є речення за метою висловлювання? (Розповідні, питальні, спонукальні).

— Які є речення за інтонацією? (Окличні і неокличні).

— Які є типи текстів?

— Що таке текст–опис?

III. Повідомлення теми і мети уроку.

— На сьогоднішньому уроці ми з вами напишемо твір про чудову пору року, яка зараз милує наш погляд, про осінь. Для цього ви застосуєте свої знання з попередніх уроків про члени речення, речення, текст.

IV. Робота з мовним матеріалом.

1. Вірш:

Тихо осінь ходить гаєм.
Ліс довкола аж горить.
Ясен листя осипає,
Дуб нахмурений стоїть.
І берізка над потоком
Стала, наче золота,
Вітер, мовби ненароком,
Їй косиці розпліта.

— Скільки поетів, композиторів, художників майстерно описували словом, музикою, чи мовою фарб красу осені. Нікого не залишає вона байдужим. Найкращі душевні відчуття викликають у людини чарівні осінні пейзажі.

2. Бесіда з метою впорядкування матеріалу.

— Ми з вами теж, ідучи у школу чи на екскурсії, спостерігаємо за осінніми барвами, милуємося пишними шатами дерев, блакитним і ще лагідним небом, не дуже щедрим, але ще яскравим сонечком.

- Частина цієї краси є і в нашому класі. (*Демонструю букет*).
- Подобаються вам ці листочки?
- Чи красиві вони?
- Що вам нагадує листя, коли опадає?
- Сумна чи весела ця пора року, як ви її сприймаєте?
- Сьогодні ж ми спробуємо створити картину осені, але не фарбами, як художники, а засобами мови. Ми будемо художниками слова.

3. Словникова робота.

- а) Які порівняння ви використаєте, щоб описати її? З чим порівнюють осінь? (*Тітонька, чарівниця, художниця, господиня*).
- б) Як ще можна назвати осінь, щоб передати її ознаки? Доберіть прикметники. (*Щедра, барвиста, золота, багата, жовтокоса, чарівна, працююча*).
- в) Доберіть синоніми до слова “прибула” (*завітала, настала, прилинула*); до слова “ходить” (*мандрує, хазяйнує*). Де ходить осінь? (*гаями, лісами, парками, полями*).

г) Які стоять дерева? (*Замріяні, святково вбрані, стиха шепочуть*).

Що сталося з ними? Ось послухайте, як описав це поет.

Розважався в полі вітер,
Колихав пожовклі віти,
Потрусив на землю листя,
По – осінньому барвисте.

В які кольори розфарбувала осінь дерева?

V. Фізкультхвилинка.

VI. Робота над складанням тексту–опису.

1. Складання плану.

- Пригадайте, з яких частин складається текст?
- Яким має бути зачин? Основна частина? Кінцівка?

План

- 1) Невидимка ходить гаєм. (Прихід осені).
- 2) Жовтокоса господиня. (Святкове вбрання дерев. Свято осінніх кольорів).
- 3) Казкова красуня–чарівниця.

2. Мовна підготовка тексту, відтворення тексту за планом. (Читання зразка).

— Ось і завітала до нас чарівна, барвиста осінь. Мандрує вона гаями, парками, лісами.

Святково прибрала золотокоса красуня дерева, кущі. Тендітній ніжній берізі вплела золотисті стрічки, кремезному старому дубові подарувала золотаво–жовті шати. Не забула про замріяного молодого клена. Розмалювала його листя у червоні, оранжеві, вишнево–багряні кольори. Лише ялина стоїть зелена. Боїться, мінає її осінь. Кружляють, вальсують листки над землею. Вітають свою щедру господиню.

III. Повідомлення теми і мети уроку

— Сьогодні ми писатимемо вибірковий переказ про граків.

1. Робота з мовним матеріалом.

Знайомство з текстом, записаним на кодотранспаранті (на дошці, плакаті).
Читає вголос учень.

Першими у нас починають весну граки. Ще повсюди лежить сніг, а вони вже чванливо походжають по дорозі — чорні, білоносі. Знайдуть граки парк чи гайок і почнуть облаштовувати собі гнізда. Цілий день вони шумлять, гілочки для гнізд ламають. Старі гнізда ремонтують, нові будують. А ввечері сядуть граки біля своїх гнізд і сплять до ранку. Вранці знову за роботу. Поспішають граки. Час виводити пташенят. Граченята — ранні пташенята. Ще на деревах листя не розпустилося, а малюки вже кричать, їсти просять.

2. Бесіда за змістом прочитаного.

— Про що ви прочитали в оповіданні?

— То хто розпочинає весну?

— Які граки на вигляд?

— Як вони будують свої гнізда?

— Які маленькі граченята?

3. Добір заголовка.

Давайте доберемо до оповідання заголовки, який точно передавав би те, про що йдеться в тексті. (Варіанти: “Граки”, “Вісники весни”, “Облаштування гнізд”, “Перші вісники весни”. Добирається заголовок і записується над текстом).

4. Самостійне читання оповідання з виконанням завдання: розділити на три смислові частини.

Після обговорення межі частин (на дошці) позначаються кольоровою крейдою.

5. Складання плану. Із запропонованих варіантів вибрати той, який точно, яскраво передає зміст уривку (вибраний варіант підкреслити).

I. 1. Перші птахи.

2. Білоносі гості.

II.1. Граки облаштовують гнізда.

2. На новому місці.

III.1. Час виводити пташенят.

2. Граченята.

6. Аналіз частин тексту, змісту і мовних засобів.

— Як описані вісники весни?

— Що точніше: “походжати” чи “чванливо походжати”? Чому? Доповніть своїми висловлюваннями.

— Де облаштовують свої гнізда птахи? З чого? Чому шумлять? Як ще можна сказати про їхній шум?

— Чому граки дуже хвилюються? Знайдіть відповідь у тексті.

— Знайдіть незвичну будову речення. Які знаки стоять у ньому? А в інших реченнях, крім крапок, які ще є знаки?

7. Орфографічна підготовка.

а) Розбір слів, важких для написання: прилітають, чванливо ходять, облаштовувати, ламають, ввечері, вранці, розпустилися.

б) Самостійне перечитування тексту з завданнями: визначити орфограми.

8. Перечитування тексту з метою підготовки до вибіркового переказу однієї з частин.

9. Усний переказ частини “Граки облаштовують гнізда”.

10. Запис у зошитах.

11. Самоперевірка написаного.

12. Зачитування 2–3 записаних переказів. (Редагування)

IV. Підсумок уроку.

— Що таке переказ тексту?

— А що ви розумієте під вибіркоким переказом тексту?

ЗМІСТ

Вступне слово	3
Види вправ з розвитку зв'язного мовлення	4
Стилі мовлення та їх особливості	5
Типи текстів та їх характеристика	8
Переказ. Методика роботи над переказом	14
Методика роботи над творами	19
Оцінювання письмових творчих робіт (переказів і творів)	27

Уроки розвитку зв'язного мовлення**2 клас**

Складання усного опису тварин (котика)	29
Складання тексту–опису “Золота осінь”	31
Твір–опис за власним спостереженням. “Каштан”	34
Усний переказ казки “Туси–лебеді”	36
Колективний переказ тексту “У лісі” за опорними словами	37

3 клас

Розповідаю, описую, міркую (про осінь)	39
Твір на основі власних спостережень “Осінь на моїй вулиці”	41
Твір–опис на основі власних спостережень на тему “Калина в осінньому вбранні” за колективно визначеною лексикою	42
Навчальний переказ тексту “Їжаки”	44
Написання листа	45

4 клас

Твір–опис за зоровою опорою та уявою “Барви осені”	47
Мистецтво виготовлення писанок на Україні	49
Стислий переказ твору “Грачєня”	54
Написання детального переказу “Совєня”	58
Вибірковий переказ “Весняні турботи”	59
Список рекомендованої літератури	62

Навчальне видання

НАУМЧУК Марія Михайлівна
БУДНА Наталія Олександрівна

Розвиток
зв'язного мовлення
молодших школярів
Посібник для вчителів

Головний редактор *Б.Є. Будний*
Технічний редактор *І.О. Козуб*
Комп'ютерна верстка *Н.Б. Кушицька*
Художник *В.А. Басалига*

Підписано до друку 13.06.2001. Формат 60×84/16. Папір газетний.
Гарнітура “Times”. Умовн. друк. арк. 3,72. Умовн. фарб.-відб. 3,72.

Видавництво “Навчальна книга — Богдан”
46008, м.Тернопіль, вул. Танцорова, 14. А/с 534
Свідоцтво №24637417 від 13.11.1997
Тел./факс: (0352) 25-18-09, 25-37-53, 43-00-46, 25-28-41
E-mail: *publishing@budny.te.ua*
www.bohdan-books.com